

SÉMANTICKÉ KONTEXTY V BÁSNICKÉM DÍLE

KAREL HAUSENBLAS (Praha)

1. Sémantická výstavba básnických děl je teoreticky mnohem méně zpracována než např. rytmická a zvuková výstavba verše. Souvisí to i s nerozpracovaností některých důležitých otázek sémantiky jako nauky o významu vůbec. Lingvistická, literárněvědná, estetická, logická i obecná¹ sémantika věnovala celkově největší pozornost určitému dílčímu výseku, pásmu sémantických jevů, hlavně významu slov (resp. pojmenování, výrazů): už např. význam vět je z obecného hlediska zpracován mnohem méně.

Jak vidíme z posledního přehledu problematiky (logické) sémantiky u nás vydaného,² věnuje se nedostatečná pozornost jak „směrem dolů“, tj. nejmenším významovým prvkům — bývají někdy nazývány sémata, resp. noémata —, tak i „směrem nahoru“: principy významové výstavby vyšších celků, až celých komunikátů,³ tu — zřejmě pro svou velkou složitost — zůstávají úplně stranou. — Nutně více se jimi musí zabývat sémantické zkoumání lingvistické a literárněvědné. Činí tak však mnohem více v rovině rozboru a výkladu konkrétních textů, zatímco teoretické zpracování je dosud hodně neúplné a nesoustavné.⁴

Právě k výkladu sémantické výstavby komunikátu chceme přispět zjištěním toho, jaké (jakého druhu) sémantické kontexty se v básnickém díle vytvářejí a jaké jsou k jejich vytváření vůbec možnosti a prostředky.

2. Před tím se však potřebujeme krátce zastavit u toho, jak rozumět pojmu „význam (smysl) komunikátu (textu)“. Ten totiž bývá chápán různě podle toho,

1) zda se do něho zahrnuje i to, co vyplývá ze souvislosti textu s okolím (verbálním nebo situačním), anebo jen to, co je dáno vlastní strukturou textu. Podle toho můžeme terminologicky rozlišovat význam (smysl) situační a význam strukturní;

2) zda se berou v úvahu i jiné složky sémantické než ty, které jsou neseny lexikálními a gramatickými prostředky větné výstavby uskutečněné podle pravidel daného jazyka.

¹ Obecnou sémantiku chápeme jako jednu ze základních složek obecné semiologie, nauky o znacích.

² Ladislav Tondl, *Problémy sémantiky*, Praha 1966.

³ Užíváme termínu komunikát na označení obecnějšího pojmu než jazykový projev, slovesné umělecké dílo atd. — dovoluje zahrnout i jiné sdělovací prostředky než jazykové v užším smyslu, u literárních děl např. nejrůznější grafické, např. využití dvojrozměrnosti plochy při uspořádání slov (ev. i menších jednotek) ve verši, veršů v básni.

⁴ Nejvíce je u nás uloženo ve studiích J. Mukařovského, zvl. *O jazyce básnickém a Genetika smyslu v Máchově poesii, Kapitoly z české poetiky I—III*, 1948².

2.1. Okolí,⁵ do něhož je text zasazen, často velmi podstatně modifikuje, event. zcela obrací smysl, jaký má text „sám o sobě“. To platí nejen o dílech umělecké literatury, např. jinotajných, ale v podstatě o jazykových projevech vůbec. Co to však je „význam textu samého“? Je možno text a jeho celkový význam od vlivu okolí zcela oddělit? Jen v určitém smyslu. I když nejčastěji lze zřetelně vydělit soubor prvků, jimiž je text realizován, z verbálního i neverbálního okolí,⁶ nelze totéž říci o tvarové a sémantické struktuře textu. Každý komunikát, jakožto složka sémiologického procesu, je totiž bytostně spjat s repertoárem prostředků, z něhož byly určité prostředky k výstavbě komunikátu vybrány, a se soustavou zvyklostí, norem a pravidel užívání prostředků. Výběr (elekce) není totiž jen záležitost vzniku, geneze textu: resultát výběru, ono „vybrané“, patří mezi konstitutivní rysy textu. Podobně je tomu u kompozice; i tu jde nejen o komponování, ale i o (z)komponovanost.

V tom, co tvoří okolí komunikátu, je tedy nezbytné rozlišovat složky, s nimiž je komunikát bytostně spjat a k nimž nutno i při jeho výkladu přihlížet, od jiných částí okolí, které takto relevantní nejsou. Rozlišení obojích složek však bývá hodně obtížné: Nesnadné je totiž v úplnosti stanovit okruh prostředků, jichž se při výstavbě komunikátu, v našem případě jazykových projevů, užívá. Nestačí za ně považovat jen vlastní prostředky jazykové,⁷ tj. fonické, gramatické, lexikální, nýbrž též prostředky, které bývají nazývány kompoziční — mohli bychom je obecněji označit jako tektonické⁸ — a také celková schémata žánrových forem, neboť ta nejsou v konkrétním projevu teprve vytvářena (nýbrž uzuální schémata bývají v různém stupni modifikována, křížena atd.), a konečně i prostředky tematické (ustálené motivy, ba i celá tematická schémata, např. syžetová). (Zvlášť bohatě vypracována a diferencována je soustava speciálních tvarových prostředků výstavby verše: zahrnuje ovšem i sémantickou funkci a stylovou hodnotu jednotlivých prostředků.)

To všechno a ještě leccos dalšího je třeba vzít v úvahu, zamýšlíme-li se nad tím, jak chápat strukturní význam textu na vzdíl od významu situačního. Např. mnohdy je symbolický nebo podobný význam (který je vzhledem k primárnímu významu strukturnímu sekundární, ale z hlediska komunikativního cíle často bývá považován za důležitější, za „vlastní smysl“) součástí určitých dobových norem nebo příznačných rysů určitých tvůrčích směrů; srov. např. alegoričnost poezie středověké nebo symbolickou platnost poezie směru podle toho nazvaného, symbolismu.

Ale i u děl příslušících k takovým typům zůstává strukturní význam osou pro sémantický výklad. Konstrukčně je strukturní význam vždy jádrem výstavby díla, a i kdyby sebezřejměji byla přenesena váha informačního zaměření na symbolický

⁵ Toto okolí, popř. okolí a vztah k němu, bývá nazýváno kontextem; vyhýbáme se zde tomuto běžnému označení jen proto, že budeme potřebovat užívat tohoto termínu v druhém z jeho ustálených významů, v nichž v našich oborech funguje, totiž „sémantická entita tvořená významy (dvou ... více ... všech) dílčích jednotek textu“, viz dále.

⁶ Je ovšem třeba stanovit, které prvky budeme při identifikaci textu uvažovat, a které nikoliv: jak v mluveném, tak i v písemném dorozumívacím styku existuje pásmo jevů „paralingválních“ — od této problematiky zde odhlížíme.

⁷ Paralingvální jsme nechali stranou, viz pozn. 6.

⁸ Srov. dále v bodě 5.3. Podrobněji o nich srov. v mé stati *Über die Bedeutung sprachlicher Einheiten und Texte*, ve sb. *Travaux linguistiques de Prague II*, 1966, str. 59n. (tam je však méně vhodně nazýván prostředky stylové), a *K utočneniju ponjatija stil' ...*, *Voprosy jazykoznanija* 1967, č. 5.

nebo jiný smysl, zůstává zdrojem specifického efektu právě oscilace mezi oběma poli; např. ani v sebcitlivější bajce není sémantická oblast daná tematikou světa zvířat zastřena nebo znejasněna tím, že morálka má platit o lidech. (Říkáme-li, že zvířata jednájí v bajce jako lidé, znamená to, že právě nejednájí jako zvířata: nejen vztah k světu lidí, ale i k světu zvířat je tu relevantní.)

2.2. Význam textu se však chápe různě také podle toho, zda se do oblasti významu zahrnují nebo nezahrnují a) složky mimointelektuální, resp. neplně intelektualizované, b) složky neplně uvědomované.

Rozsah sémantických jevů nesmí být vymezován jen podle základních významonosných prvků lexikálních a gramatických a prvků tematických, nýbrž je třeba vycházet z širšího chápání sémantické informace, jejímž nositelem mohou být prostředky všech rovin výstavby textu.

I složky neplně intelektualizované a neplně uvědomované⁹ se spoluúčastní významové výstavby komunikátu. Jejich speciální významová nálož však bývá zpravidla méně vyhraněná, než je tomu u složek druhého typu, a i proto se obtížněji zjišťuje a také se obtížněji vyjadřuje plně intelektualizovaným a explicitním odborným jazykem. Proto se tak často pisatelé uchylují raději k perifrázi a k neterminologickému, resp. poleterminologizovanému vyjádření obraznému, užívajíce označení jako atmosféra, ladění, hudebnost¹⁰ atp.

Oblast neintelektuálních významů zde necháváme stranou, zaměříme se na významy (jednotek vyšších entit) ne plně uvědomované.

Je záhodno připomenout, že v jazykovém vyjadřování vůbec nemáme co činit pouze s vyhraněnými a plně uvědomovanými významy. Pokud jde o prostředky lexikální, bývá jejich užití v určitém významu, bezprostředně zapadajícím do kontextu, provázeno konotacemi významů jiných, které často zůstávají pod prahem plného uvědomování. Překračují jej však, jestliže se např. dostanou do nápadnějšího konfliktu se základním významem kontextu; působí pak buď jako prvek rušivý nebo vyvolávají sémantický efekt komický anebo, to častěji, obecně estetický. Totéž v podstatě platí i o zastřených motivačních poukazech pojmenování, a to nejen o silně zastřených. Pokud jde o gramatické významy, pro některé z nich je specifický nejen vysoký stupeň zobecnění, ale i obtížná identifikace jejich sémantické náplně: tak např. vidových podob sloves (dokonavých a nedokonavých) užívají nositelé jazyků, které vidy mají, zcela bezpečně, avšak explicitní postižení sémantického rozdílu mezi členy vidového protikladu činí, jak známo, i specialistům neobyčejné potíže a podané interpretace se velmi různí (u dokonavosti se mluví o „ukončenosti“, „celkovosti“, „chápání děje z vnějšku“ atd.). V poezii ovšem se jazykové prostředky hojně uplatňují i kteroukoli ze svých sémantických kvalit, též významy gramatickými.¹¹

Svou sémantiku, v různé míře vyhraněnou a uvědomovanou, mají i specifické veršové formy a útvary (typy verše podle rytmické organizace, ale i podle rozsahu aj.).¹²

⁹ Máme na mysli neplně uvědomování při vnímání a interpretaci textu, avšak může se týkat i vytváření díla: v textu může být — a bývá — „víc“, než do něho autor vložil vědomě.

¹⁰ Srov. např. V. Jiráta, *Hudebnost Máchova rýmu*, ČMF 18, 1932.

¹¹ Srov. R. Jakobson, *Poezija grammatiki i grammatika poezii* ve sb. *Poetics, poetyka, поэтика*, Varšava 1962.

¹² Srov. o tom v stati J. Levého *Preliminaries to an Analysis of the Semantic Function of Verse, Theorie verše I*, Brno 1966, str. 127n., dále viz stať M. Červenky, *tamže*, a v přítomném svazku stať P. Trosta.

Pod prahem plného uvědomování však mohou zůstat i celé sémantické kontexty v díle uložené (o tom bude řeč dále).

2.3. „Význam textu, komunikátu“ je struktura velice složitá. „Nad“ základní lineární posloupností jsou při významové akumulaci významových prvků budovány významové entity různých typů a různým způsobem utvářené. Dohromady dávají celek, který můžeme označit jako úhrnný, celkový význam. Jak však jej chápat? Tvoří-li úhrn významů, jak se říká, jednotu, o jakou jednotu tu jde, jakého je druhu a jakého stupně? Anebo se má celkovým významem díla rozumět jen jakési významové jádro, vytvářené nejdůležitějšími složkami? Podle jakých kritérií však budeme měřit „důležitost“ jednotlivých sémantických složek? Neplatí, že detail tu může být postaven svým dosahem na roveň velkému komplexu? Často se smysl díla podává jako zhuštěná interpretace, jako zkratka „obsahu“, zahrnující některé stránky, které interpret považuje za nejdůležitější: někdy to bývá jádro syžetové výstavby, jindy trest ideové náplně, vyjádření postoje k základním filosofickým otázkám apod.

Soudím, že jedním z hlavních úkolů sémantiky básnických děl slovesných — též jako východisko pro interpretaci další, např. filosofickou — je popsat a vyložit principy výstavby onoho významového komplexu, který jsme nazvali strukturálním významem. Ten bývá utvářen z významových elementů často velmi složitým způsobem, přičemž vzniká řada významových entit dílčích.

3. Tím se dostáváme k vlastnímu úkolu této úvahy: jaké vznikají mezi významonosnými prvky textu významové spojitosti a dílčí významové entity? Stanovme si pro pojem významové entity vzniklé významovou spojitostí mezi částmi textu termín „významový kontext“.¹³

Pojem významového kontextu tedy není omezen ani rozsahem (může prostupovat celým textem, ale může také být vytvářen i jen dvěma slovy), ani složitostí, také ne stupněm vyhraněnosti významových vztahů a stupněm, v jakém je při čtenářském vnímání uvědomován.

3. Dílčími významovými kontexty v díle jsou např. jednotlivé sémantické komplexy, které vytvářejí vyšší celek, zvaný syžet (epického) díla: za jeho složky bývají považovány kontext prostředí, kontexty postav a kontext děje.¹⁴

Avšak takto vymezený syžet, syžetový kontext nepokrývá celou oblast tematické sémantiky epického díla: se syžetovým kontextem úzce spjat, ale v určitém směru od něho podstatně odlišný bývá kontext fabulový, fabule. (Fabule není něco vně díla: obsahuje výběr těchž tematických prvků jako syžet, jen v jiném časovém sledu.) V některých básních nejsou fabule a syžet (takřka) diferencovány, např. v baladě J. W. Goetha *Der Erlkönig*, zpravidla se však alespoň v některých bodech v časovém uspořádání prvků odlišují a v textu bývá dosti sémant-

¹³ Je to druhý význam termínu kontext v našich oborech: užívá se ho totiž vedle toho ve významu „okolí (daného) textu“ a zpravidla se rozlišuje ještě dále, zda se „okolím“ rozumí verbální okolí textové, tj. text před daným textem (bezprostředně) předcházející anebo (bezprostředně) po něm následující, anebo zda se míní okolí situační, situace, prostředí, do něhož je komunikační akt zasazen: je pak radno rozlišovat verbální kontext a situační kontext. Protože v obojím významu je termín kontext ustálen, nevolíme termín nový.

¹⁴ Srov. F. Voříčka, *Počátky krásné prózy novočeské*, Praha 1948; k výstavbě kontextu postavy viz mou stať *K výstavbě „postavy“ v prozaickém textu*, Bulletin VŠR JL 5, 1961, str. 153n.

tických údajů, které signalizují pořadí tematických prvků, jaké zaujímají ve fabuli, jsou však i texty, kde pořadí událostí ve fabuli je úmyslně znejasněno, jako např. v Hrubínově *Romanci pro křídlovku*.

Dále je tu však ještě kontext vypravěčského subjektu, „obraz autora“ v terminologii V. V. Vinogradova. Někdy je vypravěč zobrazen jako zvláštní „postava“, jindy se projevuje v subjektivním komentáři k událostem atd., nezřídka však zůstává skryt za „objektivním“ vyprávěním. To jsou věci dobře známé, zde nás tyto složky zajímají obecně tím, že jde vlastně o druhy sémantických kontextů budovaných „nad“ průběžným lineárním větným kontextem, přitom se spínají nejen významové segmenty bezprostředně za sebou následujících, nýbrž významové spojitosti vznikají i „na dálku“ mezi významy segmentů spolu nesousedících.

3.2. V některých textech mají relevanci ještě významové spojitosti jiného druhu, vyplývající z takových vlastností textu, které nebývají obvykle považovány za prostředky významové výstavby.

Mám na mysli významové spojitosti, které vyplývají z rozložení významonosných prvků v textu na základě četnosti výskytu výrazů a jejich spojení. Nasnadě je zjišťování významových kontaktů mezi pojmenováními postavenými svou frekvencí v textu do čela řady. Jejich důležitost pro text neunikla pochopitelně odborné pozornosti, ta však bývá soustředěna na jednotlivá slova izolovaně — bývají nazývána slovy klíčovými apod. Jejich soubor však nebývá hodnocen jako nositel dílčí entity ve významové výstavbě textu, třebaže vysoká frekvence je dostatečně zřetelně odlišuje od výrazů s frekvencí nízkou (mezi bezprostředně spolu sousedícími výrazy ve stupnici ovšem bývají jen nepatrné frekvenční rozdíly) a tím tedy na druhé straně mezi sebou spojuje.

Snad tu má vliv ta okolnost, že u básnických textů bývají frekvenční soupisy dělány zpravidla z celých sbírek, jejichž sémantická jednota bývá značně volnější, než je tomu v souvislém textu jediné básně. Považujeme proto za vhodnější vycházet při hodnocení významových souvislostí z dostatečně rozsáhlého textu jednotlivých básnických děl. — Bude asi položena otázka: Co nám dává právo mluvit o významové souvislosti, o významovém kontextu svého druhu u takového souboru výrazů stojících v čele slovní zásoby textu svou frekvencí? Odpověď je obsažena v tom, že se právě na ně musíme dívat především v jejich úloze složek daného textu, tedy jako na pojmenování v textu ne pouze x -krát „nalezená“, nýbrž v něm x -krát opakovaná. Jaký je vůbec vztah mezi frekvencí a opakováním? Opakování má dvojí stránku: jednak jde o absolutní návratnost určitého výrazu v textu — je to vlastně synonymum k „frekvenci vyšší než 1“; vedle toho však funguje opakování jako speciální prostředek tektonický, jestliže se výraz vyskytuje (nápadně) častěji, než je jeho pravděpodobnost v daném žánru atd. a také než je obvyklé vzhledem k danému tématu (syžetu). Přitom ještě záleží na povaze místa v textu, v němž se opakovaný výraz objevuje: srov. „silnou“ pozici počáteční a koncovou (i u dílčích segmentů textu) a mnohem slabší uprostřed (nejde-li ovšem např. o kulminační bod významové výstavby, pointu atp.), a dále též na vzdálenosti mezi nejbližšími výskyty — nejde-li o silnou pozici, bývá opakování uvědomováno jen na menší vzdálenost.¹⁵

Slova s vyšší frekvencí, tj. slova nejčastěji v textu opakovaná, spolu navazují významový kontakt, vytvářejí specifický významový kontext, který ovšem nevy-

¹⁵ O těchto a podobných jevech zatím chybějí speciální studie.

stupuje tak do popředí při interpretaci textu zaměřené na základní rovinu jeho významové výstavby. Nesmíme ho proto posuzovat podle vlastností např. významového kontextu syžetového — spíše je blízký povaze kontextu rýmového (o tom bude řeč dále).

Sémantická entita navozená významem nejčastěji se opakujících slov v epické básni může být v těsné souvislosti s kontextem děje, může se však také od jeho jádra odlišovat.

Srovnajme alespoň náznakem (podrobněji jsem sledoval tuto problematiku jinde¹⁶), jakou úlohu mají nejčastěji opakovaná slova v *Máchově Máji*.

V čele frekvenční stupnice tu stojí (pokud jde o významové slovní druhy) tato slova: *býti* (45), *hora* (32), *vězeň* (30), *jezero* (28), *čas* (28). S dějovým kontextem je z nich nejúžeji spjata pojmenování *vězeň*, další, viděno z hlediska dějové výstavby, dokreslují situaci prostorovou: *hora*, *jezero*, ostatní jsou však výrazy zcela obecné platnosti, s epickým dějem nijak specificky nespjaté: *býti*, *čas*.

V citované studii na základě mnohostranného rozboru ukazují, jak významnou úlohu má v *Máji* zobrazení prostoru: nefiguruje v básni jen jako pozadí k líčení přírody a rámec pro situování děje, nýbrž tvoří spolu s časem, lidským subjektem a několika podstatnými atributy jeho bytí konfiguraci „nejvnitřnějšího“ — to také znamená ne přímo na povrchu uloženého — jádra sémantické výstavby této básně, které se odedávna přičítá působivá mnohoznačnost, mnohotnost významových rovin atd. Převedeno na větnou kontextovou souvislost — připomeňme ovšem, že tím se specifická povaha onoho nevětného kontextu vytvářeného nejfrekventovanějšími pojmenováními nutně zkrusluje¹⁷ —, je tu lidský subjekt — reprezentovaný ve své bytostné rozpornosti postavou vězně —, prožívající úžas i úzkost svého bytí, postaven do času a zobrazeného prostoru mezi jeho střed (jezero) a horizont (hory).¹⁸

Lze se dohadovat o stupni relevance tohoto specifického kontextu vzhledem k stupni uvědomování příslušných významových souvislostí, rozhodně by však nebylo správné převádět takové jevy do oblasti subjektivní interpretace textu: jde o složku podmíněnou strukturní výstavbou textu.

3.3. Pak je tu otázka tzv. *podtextu*. Jak jsem už upozornil jinde,¹⁹ jde tu vlastně nikoli o pod-text — text tu právě zůstává jeden a týž! —, nýbrž o pod-smysl, významovou, resp. obsahovou strukturu, která je „skryta“ „pod“ (ale také by se mohlo říci „nad“ nebo „za“) smyslem, který bezprostředněji vyplývá ze struktury komunikátu (ev. jeho části).

Bude tu asi třeba lišit několikero typů:

a) smysl založený na ustálené symbolice, alegoričnosti nebo jiném druhu ustálené zástupnosti významů určitých výrazových komplexů, jako je např. symbolika náboženská, sexuální aj.;

b) smysl vyvozovaný z tzv. „narážek“, roztroušených v textu (narážka je záměrně neúplné navození významových souvislostí, zvl. též s obsahovým komplexem v textu jinak nevyjádřeným);

c) smysl vyplývající (výhradně) ze zapojení textu do určitého okolí verbálního nebo situačního — a vyžadující tedy u interpreta znalost tohoto okolí: tak tomu

¹⁶ *Zobrazení prostoru v Máchově Máji, Realita slova Máchova*, Praha 1967, str. 69n.

¹⁷ To není v mé citované studii dost zdůrazněno.

¹⁸ Cit. studie str. 109.

¹⁹ *O stile detskoj poezii, Zagadnienia rodzajów literackich* 5, 1 (8), 1961, str. 32n.

bývá např. u textů zvaných jinotajné. — Nejednou se uvedené typy ovšem kombinují.

Jak vidno, není často možno vést dostatečně zřetelnou hranici mezi smyslem textu, který je podmíněn jeho strukturní sémantikou, a smyslem vyplývajícím ze zapojení textu do okolí, to však neznamená, že bychom snad neměli tyto stránky obecně diferencovat a při výkladu konkrétních textů zjišťovat podíl obou složek.

4. Typy sémantických kontextů, které jsme zatím uváděli, bychom mohli označit jako *makrokontexty*, neboť se uplatňují v rozsahu celého komunikátu, resp. jeho podstatné části. Vedle toho se však v textu, zvl. ve veršovaném textu básnickém, objevují ještě různé sémantické spojitosti, které vytvářejí drobnější nebo i zcela drobné kontexty; v krajním, ale přitom velmi častém případě bývají tvořeny i jen dvěma významovými jednotkami. Takové *mikrokontexty* vznikají především *rýmem*. Rým, jak se uvádí, má nejen funkci eufonickou a rytmičnou, ale i sémantickou. Někdy se vidí sémantická úloha rýmu v tom, že spíná významově celé příslušné verše. I k tomu často dochází, rým však vždy a především významově spíná rýmovaná slova (a to někdy i „proti“ významu větých kontextů veršových) a vytváří tak významový mikrokontext.

Ani povahu rýmového kontextu ovšem nesmíme měřit vlastnostmi významového kontextu větého (gramaticko-lexikálního): rýmem nevzniká výpověď, není jím vysloveno tvrzení, resp. příbuzná myšlenková struktura jiná. To však neznamená, že musí jít o významovou spojitost nevýraznou a pro sémantickou výstavbu básně nedůležitou. Naopak, mnohé takové rýmové kontexty bývají velmi výrazné i efektní — už tím, že jsou uskutečňovány neběžným způsobem, totiž vlastně novým výběrem a jinou organizací jednotek vytvářejících primární kontext větý — a mívají pro sémantickou výstavbu básně i značný dosah.

Slova vytvářející rýmový kontext se někdy významově podporují, vzniká efekt *tkvící* v tom, že podobnost hláskové podoby je provázána blízkostí, resp. úzkou souvislostí významovou (což u slov slovtvorně nesouvisejících normálně nebývá). Takový vztah může být ve shodě s významem větého kontextu veršů, jako např. v Máchových verších *kol a kolem železná je mříže / v obejmutí věčném k sobě víže (Mnich)*, ale může jít i mimo větý kontext, srov. vztah mezi „svíráním“ a „mřížemi“ ve verších Vrchlického *a divá bolest srdce svírá mi — / ty tmavé růže jsou tak plny smutku / a dívají se na mne mřížemi (V poledne, Rok na jihu)*, nebo Horových *vězení lásky, zazděné / do tmy, z níž nic jen ozývá se, / pláč kořisti, pád kamene, / jenž roztrhává se v čase (Máchovské variace)*, popř. může jít i proti větému kontextu, jako např. rýmová souvislost mezi slovy „smrt“ a „zdrtit“ u Nerudy: *a než se lidstva pouta zdrtí, je třeba ještě velkých smrtí (Ukolébavka vánoční, Zpěvy páteční)*. — Rýmové významové souvislosti, které nejsou v souhlase s veršovým kontextem větým, mohou být jedním ze zdrojů významového napětí v textu básně.

Častý je případ, že rým obsahuje konfrontaci významů protikladných: *Invektiv sykot hlavou letí / a nestálých veršů vzteklý vír, / jenž sílu neudechne v tě sněti / a tvoji duši nedá mír (Toman, Píseň cizí bolesti, Melancholická pouť)*. Každý jazyk nabízí řadu takových dvojic, srov. *píseň — tíseň, skáče — pláče* aj. — časté např. u Nerudy.

Není účelem této stati rozbírat souvisle významovou výstavbu konkrétních textů, jde nám jen o repertoár možností, avšak alespoň na jednom příkladě na-

značme, jak jsou rýmové kontexty zapojeny do výstavby celku. Do složité hry s větným významovým kontextem vstupují např. v této básni K. Tomana:

Vzpomínka z Mostu

Ve vzduchu chvěl se sametový típyt
a po zemi hra stínů
a my zasedli zlaté víno pít
u otců kapucínů.

Den hříšně kvet' a smál se askesi
až ve klášterní ticho
a páter Němec vzdychal: „Poesie!“,
šňupal a hladil břicho.

Řím, Wicklef, Hus a přísní papeži
ustoupili brzo vínu.
Nu, na morálce málo záleží
u otců kapucínů.

A páter Wolfgang šeptal o ženách
famosní historie.
Já ovšem cítil v tváři horký nach,
což oficiální je.

Můj vlasatý druh reformoval svět
(hrál dynamit v tom roli)
a kácel trůny. Páter Wolfgang bled':
,Svět potřebuje soli.'

Den hříšně kvet' a mně táh' hlavou sen:
Ty, zmlklá, sedíš u mne,
paprsek slunce padá roztržštěn
na tvoje čelo dumné

a světelná hra, kterou vzplál tvůj vlas,
dostačí, drahá, zcela,
by pokrytecká ctnost a asketický mráz
i tato krčma-cela

poznaly pyšnou slávu života
a blaho slunných výš.
Ty vzdálená, než sen můj ztroskotá,
buď zdráva! Ještě čiši!

(*Melancholická pouť*)

Významový kontext rýmů tu na několika místech napovídá, co se ve větném kontextu objeví „explicitě“ později: tak rým *sen* — *roztržštěn* v 6. sloce předjímá výpověď *než sen můj ztroskotá* v 8. sloce; ztotožnění obsažené v pojmenovacím celku *krčma-cela* v 7. sloce je už vlastně zahrnuto v 3. sloce v rýmové dvojici *vínu* — *kapucínů*; sentence *na morálce (u mnichů) málo záleží* je zavěšena rýmem na výraz *papeži*, který tak je zapojen do dvou, a to protikladných kontextů. A významová konfrontace rýmu *askesi* — *Poesie* (s německou výslovností *-zi*) v 2. sloce, jednoznačně nevyhraněná, v sobě zahrnuje sémantický protiklad, který patří k významovému jádru básně: je v posledních slokách dále profilován, nedochází však zcela explicitního vyjevení. — Také toto je svědectvím, že a priori nepřisluší žádnému typu významových kontextů v básni primát.

Rýmové kontexty jsou však s významovou výstavbou této básně spjaty ještě jinak. Tak v poslední sloce je pozice obratu *pyšná sláva života* „podkopána“ rýmovým spojením s výrazem *ztroskotá*. Významovou relevanci zde má i zrcadlení slova *nach* v tvaru *o ženách*, a dále i kontrast *uzplál tvůj vlas* — *mráz* a konfrontace *klášterní ticho* — *břicho*.

V básních, jejichž verše jsou vesměs rýmovány a v nichž v rýmových pozicích vystupují sémanticky (popř. i tematicky) závažná slova, vzniká jakoby samostatná kontextová linie tvořená koncovými slovy veršů, jdoucí — máme-li na mysli písemný text, pak doslova — na příč základní linii veršové výstavby větné. Takových případů je velice mnoho v básních *B ř e z i n o v ý c h*, jako např. *mlčení* — *bez odpovědi* — *ze snění* — *hledí*; *staletí* — *z nekonečna* — *rozpětí* — *věčna*; *hlas* — *spálen* — *jas* — *vzdálen*; *pasát* — *táh'* — *nasát* — *v mrákotách*. V básni *Umění* jsou rýmové pozice čtyř slok obsazeny těmito řadami slov: *chléb* — *kryje* — *modliteb* — *relikvie*; *pal* — *na sněh* — *žal* — *v básních*; (*var*) — *nastru* — *tvar* — *v alabastru*; *do nebes* — *ke snu* — *kněz* — *klesnu*.

(Jak vidno, může náhodně vzniknout i pseudovětný plynulý kontext: *mlčení bez odpovědi ze snění hledí; chléb kryje modliteb relikvie.*)

Do značné míry takové významové řady souvisejí s tím, že u Březiny vystupují v rýmových pozicích slova sémanticky i tematicky důležitá, ba verš vyvrcholuující, ale také s tím, že náplní slok bývá text tvořený syntakticky bohatě rozvíjenými větnými členy a paralelně stavěnými větami. Proto např. řada rýmových slov (*cizí den — do oken — nezaleh' — (ve svých) úpalech*), tvořící zřetelnou významovou souvislost, není z úvodní básně sbírky *Stavitelé chrámu* uměle vytržena, nýbrž je určitým ochuzeným (a jen nemnoho pozměněným) výňatkem z veršového větného kontextu dané sloky, která v úplnosti zní

V mlh jeho stínu éterném nás míjel cizí den,
jenž dosud přival růží svých nám navál do oken
a lásky srpnem bez konce na naše nivy nezaleh',
však za obzorem vinicím dal zrátí ve svých úpalech.

V Březinově básni *Vonné soumraky (Tajemné dálky)* tvoří v závěrečné sloce koncová rýmová slova tuto řadu: *v snech — úsvitů — žeh — blankytů*. Vzniká otázka: Může se taková významová souvislost „po vedlejší linii“ prosadit v konkurenci se souvislostí plynulého větného kontextu veršového, aspoň tak, aby mohla jako řada vstoupit do vědomí vnímatele? V Březinových verších bývá základní větná stavba zcela pevná, ale tak přetížena významovou náplní větněčlenských složek, že se mohou uplatňovat i jiné významové vztahy, zvláště jestliže jsou navozovány působením určitých prostředků formální výstavby (tektoniky). Takovou úlohu má rytmičká, efonická a kompoziční výstavba verše a sloky; nemalý podíl tu připadá i tak významnému prostředku, jímž je právě rým. V dané sloce však spolupůsobí i kompoziční rozvržení slov celého textu, zvl. výrazný paralelismus v rozmístění slovních druhů, jistá jejich „geometrická“ sestava: srov. středové a koncové umístění substantiv (a to všech s výjimkou vstupního *zpěv*, které je vázáno paralelismem ve stavbě slok):

... touhy v snech
... strunách úsvitů
... moří vůní sluncí žeh
... květem blankytů

Necháme-li stranou první slabiku veršů (kam je též umístěno jediné určité sloveso *plá*, významově v poezii značně otřelé, takže symetrickou rovnováhu celku výrazněji neporušuje), jsou všechny ostatní pozice (s jednou výjimkou ve 3. verši) vyplněny tvary adjektivními: ... *marné* ... *hlaholíci* ...; ... *zlatých* ... *příš-tích* ...; ... [...] ... *nových* ...; ... *modrým* ... *nových* ...

Úmyslně teprve teď, dodatečně, uvádíme celý text sloky:

zpěv marné touhy hlaholíci v snech
na zlatých strunách příštích úsvitů,
kde v moří vůní nových sluncí žeh
plá modrým květem nových blankytů.

Připomeňme ještě, že zapojení celé sloky do rozsáhlého souvětí celku, zahrnujícího řadu slok, se při vnímání jen slabě pociťuje. Podobně jako tři sloky předcházející, s nimiž je tato poslední sloka básně v syntaktickém poměru souřadnosti, je i ona vlastně rozvitým členem několikanásobného podmětu věty

Z ní vstane (úsměv . . . , den . . . , dech . . . , zpěv . . .). Souvislost všech těchto slok s předcházejícími je gramaticky uskutečněna poukazem zájmenného tvaru ní k substantivu *vůně* v předcházejícím verši, který zase přes zájmeno *jejich* poukazuje výše — tato gramatická souvislost ovšem nestačí vyvážit bohatý významový obsah jednotlivých slok, které tak mají značnou samostatnost.

Pracné hledání větně textových souvislostí ukazuje, že syntaktická struktura básně (jakkoli pevná) je zde jen podloží, na němž vyrůstají a které zcela zastíňují jeho dílčí složky, naplněné bohatým významem jednotlivých veršů a slok. Za takových okolností se mohou uplatňovat i jiné významové spoje, probíhající v jiných „dimenzích“ než po linii bezprostřední souvislosti větného kontextu veršů.

Všimli jsme si podrobněji kontextů rýmových, jsou však v básních ještě mikrokontexty jiné.²⁰

5. Shrňme závěrem přehledně možnosti, které jsou při výstavbě komunikátu dány k vzniku významových souvislostí, významových kontextů:

5.1. Sémantická spojitost vzniká pomocí prostředků výstavby gramatické: pojmenovací jednotky (lexikální) morfologicky (popř. i syntakticky) ztvárněně vstupují do gramatických konstrukcí větných, utvářených podle obecných (gramatických) pravidel. — To je základní způsob vytváření sémantického kontextu ve všech typech textů, které pracují s jazykovými významy.²¹ V moderní poezii však bývá tento základní způsob nejednou oslabován, výrazně např. ve futurismu, aby byly uvolňovány jiné významové potence a jiné efekty.

5.2. Sémantická spojitost se uskutečňuje specifickým pojmenováním v z t a h u, tj. explicitním, přímým sdělením o přítomnosti (nebo nepřítomnosti) souvislosti. Sahá k tomuto prostředku často zvl. vypravěč v epickém díle. Srov. z Puškinova *Eugena Oněgina*: *Ponechme Táně úspěch její / a sny, jež teskně oželí. / A nazpět k tomu, o němž pějí, / bychom naň nezapomněli* (7, 55, překlad J. Hory).

5.3. Sémantická spojitost je uskutečňována pomocí prostředků, které bývají nazývány kompoziční.²² Jsou založeny na konfrontaci členů syntagmatické řady (a to jak prostředků jazykových, tak i tematických), na vyjevování podobností a rozdílů mezi nimi atd. Takovou úlohu má např. paralelismus výstavby určitých úseků textu. Patří sem i rým, při němž vznikají specifické sémantické mikrokontexty, aj.

5.4. Části (např. výrazy), mezi nimiž pak vzniká významová spojitost, bývají „vyznačeny“ nejen podobností fonématické stavby (jako v rýmových n-ticích) nebo odvodivajícím umístěním (jako v paralelních konstrukcích), ale i jinými způsoby. Patří mezi ně i vyzdvižení některých výrazů tím, že zaujímají vedoucí postavení co do frekvence výrazů v textu obsažených. Významová spojitost mezi nejvíce frekventovanými slovy nebývá ovšem při zaměření na význam větného kontextu dosti zjevná ani zcela určitá, vyhraněná, nicméně pro celkové sémantické vyznění básně má značnou důležitost, zejména když nápadněji nezapadá do rámce kontextu syžetového.

²⁰ O některých srov. např. ve studii R. Jakobsona *Stroka Machi o zove gorlicy*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 3.

²¹ Do značné míry (spíše než zcela) eliminovány jsou jazykové významy jen v tzv. poezii umělé apod. umělých případech (rozpočítadla aj.).

²² Zahrnujeme je do rámce prostředků tektonických. Viz zde 2.1.

5.5. Významová spojitost je dána juxta pozicí, položením bezprostředně vedle sebe (po sobě), tj. s o u s e d s t v í m v textu. Juxtapozice je nejelementárnější prostředek výstavby textu a zachovává si svou úlohu i vedle rozmanitých speciálních prostředků gramatických i tektonických, vytvářejících významovou spojitost (i) na větší vzdálenost. Co spolu sousedí v textu, spojuje se i významově (není-li signalizována nespojitost sousedících výrazů —, což v sobě zahrnují pravidla gramatické větné stavby).

5.6. Předpoklad pro významové spojování však se vytváří už k o e x i s t e n c í, s p o l u v ý s k y t e m v ý r a z ů v t é m ž k o m u n i k á t u. Komunikát je pole, v němž, zcela obecně vzato, nejen cokoli může být významově spojováno s čímkoli ostatním některým z výše uvedených způsobů, ale už sám výběr a uložení určitých výrazů do společného, od okolí odděleného komunikátu navozuje latentní významové souvislosti. Zvláště výrazně to bývá pocíťováno i u dílčí jednotky básnického textu, jíž je verš: i kdyby nebylo jiných prostředků usouvztažnění, gramatických, kompozičních, přece to, co se spolu dostalo do jednoho verše, vytváří určitou významovou entitu. Méně výrazně to platí i o celku básně.

5.7. Postihli jsme podaným výčtem všechny možnosti? Šlo-li by nám o úplnost, museli bychom asi ještě uvést případy, kdy významová spojitost v textu díla se utváří na základě souvztažností mimotextových: i kdyby nebylo v textu spjato spolu jinak, bude asi spolu spojováno to, co spolu těsně souvisí v e č n ě, nebo co spolu těsněji souvisí (paradigmaticky) v s y s t é m u j a z y k o v ý c h p r o s t ř e d k ů nebo t e m a t i c k ý c h p r v k ů literárních.

6. To, co jsme o sémantických kontextech zde stačili říci, mělo především za cíl ujasnit, s jakými různými typy významových souvislostí máme v slovesných dílech co činit, jaký je tu repertoár možností; nešlo nám tu v prvé řadě o realizaci některých z nich nebo všech v konkrétních básnických dílech.

Soudím však, že nepoměr, který existuje mezi nesčetnými analýzami, popisy a interpretacemi významové stránky jednotlivých konkrétních uměleckých děl slovesných na jedné straně a nečetnými sémantickými výklady obecné povahy na straně druhé, naléhavě vyžaduje alespoň částečného vyrovnání. Sémantika, zvláště její teorie, je pořád ještě na začátku...

СЕМАНТИЧЕСКИЕ КОНТЕКСТЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Теория семантики разработана гораздо лучше в области значения отдельных наименований, чем в области построения связанных текстов. Значение (смысл) любого коммуниката (текста), а тем более поэтического произведения — это явление необычайно сложное, касается ли это отношения частей внутри целого или отношения целого (и его частей) к окружению. Самой главной задачей является объяснение внутреннего семантического построения текста, его структурного значения. Оно не возникает прямолинейным путем суммирования значений соседних единиц текста: в тексте возникают частные семантические комплексы разного вида, разного объема и разной степени определенности, которые составляют сложное единство. Такие комплексы называются здесь „семантическими контекстами“.

Некоторые семантические контексты имеют характер макроконтекстов, напр., в эпическом произведении фабула и сюжет (и его составные части — контексты среды, персонажей, действия) или контекст создающий т. наз. образ автора. Но есть и другие виды макроконтекстов: некоторые из них реализованы не связным

развертыванием предложений, а другими средствами построения текста, напр., на основе частотной дистрибуции наименовательных единиц. Напр., в лирикоэпическом стихотворении К. Г. Махи „Май“ самими частыми являются наименования býti (быть), hora (гора), vězeň (заключенный), jezero (озеро), čas (время), т. е. выражения означающие существование, человеческий субъект, пространство и время. Они входят в семантическую взаимосвязь, несмотря на их использование в сюжетном контексте: самый основной вопрос существования (жаждущего свободы, но не достигающего ее) человека в пространстве и времени вселенной является для смысла этого стихотворения более важным, чем содержание эпического сюжета.

Наряду с макроконтекстами в произведении возникают также разные самостоятельные микроконтексты, т. е. семантические связи охватывающие небольшое число выражений (в крайнем случае два выражения). Таким микроконтекстом является семантическая связь слов, входящих в рифму. В статье характеризуется рифма в некоторых стихотворениях чешских поэтов К. Томана и О. Бржезины.

В заключение приводится обзор возможностей возникновения семантических связей в тексте и средств, при помощи которых эти связи осуществляются:

1. Семантический контекст возникает над тем, что дано общими свойствами грамматического построения при лексическом наполнении грамматической схемы;

2. Семантическая связь определяется специфическим наименованием, т. е. эксплицитным, прямым сообщением о наличии связи;

3. семантическая связь определяется тектоническими (композиционными и селективными) средствами разных видов (сюда входят, напр., параллелизм, рифма, и др.);

4. Особым случаем тектонического средства является частотная дистрибуция единиц: между выражениями, которые наиболее часто в тексте повторяются, может устанавливаться семантическая связь даже несмотря на включение этих выражений в связной текст (в сюжетный контекст).

5. Семантическая связь возникает на основании простого соседства, т. е. между единицами непосредственно следующими друг за другом (*iuxtapositio*);

6. Предпосылки семантической связи возникают уже сосуществованием семантических единиц в одном тексте: сам отбор определенных выражений из широкого репертуара и их включение в рамки одного текста способствует возникновению семантических связей между ними.

7. Кроме того, семантическая связь определенных значимых частей текста может обуславливаться:

(а) их крепкой взаимосвязью в системе языка (это касается, напр., частей фразеологических единиц, хотя эти единицы не выступают в тексте как одно целое);

(б) их прочной взаимосвязью в литературной традиции (это касается, напр., отдельных мотивов общеизвестных сюжетных схем);

(в) тесной предметной связью их денотатов.